

Zemahşeri'nin Mukaddimet'ül-Edeb'inde Kur'ân'la İlgili Terimler

Rahman İLMAMEDOV*

Özet

Bu makalede Zemahşeri'nin Mukaddimetü'l-Edeb adlı eserinde Kur'ân'la ilgili geçen kelimeler üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu kelimeler, Mukaddimetü'l-Edeb'in elimizde olan diğer nüshalarındaki varyantlarıyla -ki buna Harizm Türkçesi ile yazılmış bazı kaynaklar da dâhildir- mukayese edilerek bilgi sunulacaktır. Burada Kur'ân'ın, mushaf, furkan vs. gibi diğer isimleri de değerlendirilecektir. Ancak bu değerlendirme Kur'ân'ın Arapçadaki eş anlamlı kelimeleri ile değil, sadece Türkçe nüshalarında olanları ile sınırlı olacaktır.

Abstract

The Terms Related to the Qu'ran in Zemahshari's Muqaddimatu'l-Edeb

In this essay we will discuss upon the words related to the Qur'an in Zemahshari's Muqaddimatu'l-Edeb. Also we will try to present these terms in a comparative sense with the other copies -some of these copies are written in Harizm Turkish- of Muqaddimatu'l-Edeb. Again we will appraise the other names of Qur'an such Mushaf, Furkan... etc. But this appraise will be limited only with synonym names of Qur'an in Turkish copies and not in that of Arabic one.

* Türkmenistan İlimler Akademisi Milli El Yazmaları Enstitüsü
Kıdemli Araştırmacısı, ilmamedov@mail.ru.

Anahtar Kelimeler: Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb, Kur'an, Sözlük, Dil.

Key Words: Zemahshari, Muqaddimatu'l-Edeb, Qur'an, Dictionary, Language.

Giriş

VIII. yüzyılın başlarında Emeviler tarafından İslam'la tanıştırılan Harizm, Me'mûniler, Gazneliler, Selçuklular ve Harizmşahlar döneminde İslam düşüncesinin en önemli merkezlerinden biri olmuştur. İslam düşüncesinin farklı yönlerine ait ilmi çalışmalar, Harizm'de hep destek görmüş ve teşvik edilmiştir. Bunun yanı sıra Harizm, İslam'daki akılcı düşüncenin en önemli temsilcisi olan Mutezile mezhebinin son kalesi olarak dikkat çekmektedir¹. Bunlar içerisinde ismi ilk olarak zikredilecek olan düşünür hiç şüphesiz ki Mahmud ez-Zemahşeri'dir. Bu makalede Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserinde Kur'an'la ilgili geçen kelimeler üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu kelimeler, *Mukaddimetü'l-Edeb*'in elimizde olan diğer nüshalarındaki varyantlarıyla -ki buna Harizm Türkçesi ile yazılmış bazı kaynaklar da dâhildir- mukayese edilerek bilgi sunulacaktır. Burada Kur'an'ın, mushaf, furkan vs. gibi diğer isimleri de değerlendirilecektir. Ancak bu değerlendirme Kur'an'ın Arapçadaki eş anlamlı kelimeleri ile değil, sadece Türkçe nüshalarında olanları ile sınırlı olacaktır. Konuya geçmeden önce Zemahşeri hakkında kısaca bilgi vermek yerinde olacaktır.

Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed b. Ahmed ez-Zemahşeri el-Hârizmi, 27 Recep 467 (18 Mart 1075) Çarşamba günü Hârizm ilçelerinden Zemahşer köyünde doğdu.² Zemahşeri, ilk tahsilini babası Ömer b. Ahmed'den öğrendi.³

Gençken soğuk havada kalarak, bir ayağını üşütmüş ve bundan dolayı ayağı dizinden kesilmiş ve hayatı boyunca takma ayakla, topal olarak yürümek zorunda kalmıştır. Mahalle imamı olan babası artık sakat evladından umut keserek onun terzi olmasını

¹ Harizm hakkında bkz. Özeydin, Abdulkerim, "Harizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, XVI., s. 217-220. Harizm'deki ilmi hayat ve Mutezili düşünce için bkz. Koloğlu, Orhan Ş., *Mutezilenin Felsefe Eleştirisi*, Emin Yay., Bursa, 2010, s. 39 vd.

² Bu köy halen de mevcut olup, bu günkü Türkmenistan'ın Daşoğuz ili Koroğlu ilçesinde bulunmaktadır. Köy artık terk edilmiş bir kale halindedir. Kale ismi İzmikşir olarak anılmaktadır.

³ Kifti, Ali b. Yusuf, *İnbahu'r-Ruwat*, nşr.: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Kahire 1950-55, III, s. 268; İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed, *Vefeyatu'l-A'yan*, I-IV, Kahire, 1948, IV, s. 257.

uygun görmüşse de, Zemahşerî okumak için ısrar etmiş ve babası da onu Hârizm'e getirip bir medreseye teslim etmiştir. Kuvvetli bir medrese tahsili görmüş olan Zemahşerî, ilk önce, Hârizm âlimlerinden şeyh Ebû Ali ed-Darir el-Edib'den edebî ilimleri öğrendi. Daha sonra ilmîni geliştirmek amacıyla Buhara'ya geldi. Burada İmâm Rükneddin Mahmûd el-Usûlî ve İmâm Mansûr'dan ilm-i usûl ve şeyh Sedid el-Hayyati'den fıkıh öğrendi. Birkaç defa Bağdad'a gitti ve orada edebî ilimler okutan Ali b. Muzaffer en-Nişâbüri ve Ebû Nasr İsfahâni'nin derslerini dinledi. Ayrıca Ebû Sa'îd Şankâni ve şeyhulislâm Ebû Nasr el-Cevâlîki'nin meclislerine devam etti.

Kendi memleketinde Harizmşahlardan ve Selçuklulardan yeterince hürmet ve saygı görmemiş olan Zemahşerî, adeta memleketine küsercesine, çeşitli ülkelere seyahat etti. Bağdad'a geldi, burada birçok âlimle buluştu, sonra Mekke'ye gidip orada 5 yıl kadar kaldı. Bundan dolayı *Cârullah* (Allan'ın komşusu) lakabını aldı. Altmıştan fazla yazdığı eserlerinin kendisine kazandırdığı büyük şöhretten dolayı da *Fahr-i Hârizm* (Hârizm'in övüncü) lakabı ile anıldı. Daha sonra memleketi Hârizm'e döndü. Devrin hükümdarı Atsız'dan iltifat gördü ve *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserini ona ithaf etti. 538 de Arefe gecesi (14 Haziran 1144)'de Ürgenç'de öldü.⁴

Zemahşerî'nin başlıca eserleri şunlardır:

1. *El-Keşşâf an-Hakâiki't-Tenzil* (Kur'an' tefsiri. 1134'de tamamlanmıştır).
2. *Kitâbü'l-Mufassal* (1119-1121'de yazılmıştır. Arap diline ait klasik bir eserdir).
3. *Mukaddimetü'l-Edeb* (Arapça öğrenmek için pratik bir sözlük olup, Arapça-Türkçe veya Arapça-Farsça-Türkçedir).
4. *Esâsü'l-Belâğa* (Arapça'nın klâsik kelimelerin mecazi sanat ve lafızları ile ilgilidir).
5. *Kitâbu'l-Fâ'ik* (Garîbü'l-Hadis ilmine ait bir eserdir).

Zemahşerî'nin, çeşitli alanlardaki ilmi başarılarından özellikle de Arap dilini çok iyi bilmesinden dolayı bir gün Ebû Kubeys Dağı'na

⁴ Kifti, *a.g.e.*, III, s. 268; İbn Hallikan, *a.g.e.*, IV, s. 259 ; İbn Kesir, İsmail b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Kahire 1932, XIII, s. 219.

çıkarak Arap kabilelerine hitaben: “Babalarınızın, dedelerinizin dilini gelin benden öğrenin” dediği de rivayet edilir.⁵

Zemahşeri'nin dilcileri en fazla ilgilendiren eseri, hiç şüphe yoktur ki, Türkçe yazılmış tek eseri olan *Mukaddimetü'l-Edeb* isimli sözlüğüdür.

Mukaddimetü'l-Edeb'in İçeriği ve Yazmaları

Arapça-Türkçe pratik bir sözlük niteliğinde olan *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Zemahşeri tarafından yazılmış nüshası şu ana kadar bulunamamıştır. İstinsah edilmiş nüshalar çoktur ve dünyanın çeşitli kütüphanelerine bulunmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'in Arapça-Farsça-Türkçe yazma birçok nüshaları vardır. J. Wetzstein⁶ ve C. Brockelmann⁷ gibi müsteşrikler eseri Arapça-Farsça sözlük olarak saymışlardır. Ama Zeki Velidi Togan⁸ ve Nuri Yüce⁹ eserin Arapça-Türkçe olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ayrıca eserin bir adet Moğolcaya, bir de eski İran dili olan Harizmceye tercümeli nüshaları da mevcuttur.

Sözlükte Arapça kelimeler sayıca Farsça veya Türkçe kelimelerden çoktur. Bunun asıl sebebi, bazen Arapça bir kelimenin tam manasını ifade eden karşılıklarının bulunmamasıdır. Eserin tüm yazma nüshalarında Arapça kelimeler aynıdır, ama onların Farsça veya Türkçe tercümelemleri ise, istiktab edenlerce zaman aşımına uğraması veya mânâlarını ifade eden başka kelimelerle değiştirilmeleri sebebiyle değişik şekillerdedir. Bu oluşum esasen Türkçe tercümeli yazma nüshalarda daha net göze çarpmaktadır.

Mukaddimedü'l-Edeb'in yazmalarının çoğunda Arapça olan metnin satır altlarında tercümelemler bulunmakta ki bu tercümelemler arasında şu nüshalar mevcuttur:

1. Oğuzça-Türkmence

⁵ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1947, II. Cilt, s. 464.

⁶ Wetzstein, Johannes G., *Zamachsrahii Lexicion Arabikum Persicum*, I, II, Leipsig 1844, 1850.

⁷ Brockelmann, Carl, *GAL, Suppl. (Geschichte der Literatur Supplementband)*, I-II, Leiden, 1937-1939, I, s. 292.

⁸ Togan, Zeki Velidi, “Zimahşeri'nin Doğu Türkçesi ile Mukaddimetü'l-Edeb'i”, *Türkiyat Mecmuası*, C. 14, İstanbul 1965, s. 81-92.

⁹ Yüce, Nuri, “Zemahşeri (Hayatı ve Eserleri)”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, İstanbul, 1993, s. 289-316.

2. Farsça
3. Harizm Türkçesi
4. Harizmce (Eski İnan dili)
5. Moğolca
6. Altınorduca
7. Çağatayca
8. Osmanlı Türkçesi
9. Kıpçakça
10. Eski Anadolu Türkçesi¹⁰.

Zemahşerî *Mukaddimetü'l-Edeb*'in önsözünde kitabını Harizmşah Atsız'ın kendisine verdiği bir emirle yazdığını, Atsız'ın yüce adının her zaman, her yerde ve bütün dillerde anılmasını istediğini kaydetmektedir. Burada "bütün diller" ifadesiyle o devirde ilim dili olan Arapça yanında Hârizm bölgesinde bilinen Türkçe, Farsça ve Hârizmceyi de kastetmiş olmalıdır.¹¹ Bütün bunlar dikkate alındığında Zemahşerî, eğer *Mukaddimetü'l-Edeb*'e Arapça'nın dışında bir dille satır altı tercüme yazmışsa bunun öncelikle Atsız'ın da ana dili olan Türkçe, özellikle de Hârizm Türkçesi ile olması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Ancak o zamanlarda Hârizm bölgesinde yaygın bir dil olan Farsça ile de tercüme edilmiş olması muhtemeldir. Çünkü amaç sadece Türkler değil o coğrafyada yaşayan bütün insanlara hizmetin ulaşmasıdır.

Mukaddimetü'l-Edeb başlıca 5 bölüme ayrılmıştır:

1. *İsimler*: Konularına göre sıralanmış, tekil ve çoğul şekilleri gösterilmiştir.

2. *Filler*: Arapça fiil kalıpları olan bablara göre, her bab kendi içinde fiilin yapısına göre ve fiiller yine kendi içinde Arapça'da uygulanan alfabetik sıraya göre dizilmiş ve ayrıca mastarları da verilmiştir.

3. *Harfler*: (İsim ve fiil dışında kalan gramer unsurları).

¹⁰ Sönmez, Selami, "Ebû'l-Kâsım Mahmûd Zemahşerî ve Eseri *Mukaddimetü'l-Edeb*'in Didaktik Değeri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 40, Erzurum 2009, s. 157.

¹¹ Yüce, Nuri, *a.g.e.*, s. 305.

4. İsim çekimi.

5. Fül çekimi.

Bu bölümler içinde en uzun olanı, eserin ¼'ünü teşkil eden, fiiller bölümüdür. İsimler bölümü eserin ancak ¼'i kadardır. 3., 4., 5. bölümler ise birkaç sayfadan ibarettir (ve mevcut nüshaların hiç birisinde bu son üç kısa bölümlerin Hârizm Türkçesi ile tercümesine rastlanmaz).¹²

Mukaddimetü'l-Edeb çeşitli konularda olan ki buna dini konular da dâhildir, isimler ve fiillerin Arapçadan Türkçeye tercümesini içermektedir. Bu konuların biri de Kur'ân'la ilgili olan terimlerdir. Sözlükte dinle ilgili sözler, isimler ve fiiller bölümünde anılmaktadır.

Mukaddimetü'l-Edeb'de Kur'ân'la İlgili Geçen Terimler

Genel olarak *Mukaddimetü'l-Edeb*'de 16 yerde Kur'ân'la ilgili terim geçmektedir. Bu mukayesede bir kaç nüsha kullanılmıştır. Yani, Harizmce için Yozgat 396¹³, Kastamonu 2487¹⁴, Taşkent 2699, 3807, 1497¹⁵, Şuşter (özel kütüphane)¹⁶, Çağatayça için Buhara 202¹⁷, Osmanlı Türkçesi için Bursa Haraçcıoğlu 1444¹⁸, Amsterdam

¹² Bu konu hakkında bkz. Yüce, Nuri, *Zemahşeri, Mukaddimetü'l-Edeb*, İstanbul, 1979, s. 247; a. mlf., "Neu Festgestellte Wörter und Wortbedeutungen im Choresm Turkischen(I)". *CAJ*, 26/3-4, (Wiesbaden 1982) s. 301-308.

¹³ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat nüshası, № 396. (Eski yeri: Yozgat Maarif Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü 396).

¹⁴ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, № 2487.

¹⁵ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinashlık Enstitüsü, Yazmalar Bölümü, № 2699, № 3807, № 1497, Taşkent. Bu üç Taşkent nüshaları hakkında geniş bilgi için bkz. Zahid İslamov, *Mahmud Zamahşariy, Mukaddamatu'l-Adab*, Taşkent 2002.

¹⁶ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Şuşter kasabası, Şeyh Muhammed Taki'nin özel kütüphanesi, İran. Bu yazmanın fotokopisi şu an İstanbul Süleymaniye Kütüphanesinde. Bu nüsha hakkında geniş bilgi için bkz: Yüce, Nuri, *Zemahşeri, Mukaddimetül-Edeb. Harizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası. Giriş, Dil Özellikleri, Tekst, İndeks*, Ankara 1988, 1993.

¹⁷ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Özbekistan İlimler Akademisi Alişir Nevai Edebiyat Devlet Müzesi, Yazmalar Bölümü № 202, Taşkent. (Eski yeri: Buhara İbni Sina Kütüphanesi, 202). Bu nüsha Arapça-Farsça-Türkçe-Moğolça yazılmış tek nüshadır.

¹⁸ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Bursa Eski Eserler Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Haraçcıoğlu 1444.

OR 841¹⁹ ve Kıpçakça içinse Kahire Tal'at 65²⁰ rakamlı nüshalar kullanılmıştır. Bunlar aşağıdaki şekilde gösterilmiştir:

S. No.	Arapça	Eski Türkçe				
		Yozgat 396 (Harizm)	Taşkent 2699 (Harizm)	Şuşter (özel kütüphane) ²¹ (Harizm)	Buhara 202 (Çağatay)	Bursa 1444 (Osmanlı)
1	حَدَّقَ الْقُرْآنَ	قران اوكراندى، ختم قلدی	ياخشى بكلادى قران نى ²²	ايو بلدى قرانى	ياخشى اوكراندى قران نى	ايى اوقدى قرانى
2	اسْتَظْهَرَ الْقُرْآنَ	بكلادى قران نى	بكلادى قران نى	توتولميشينى ابتي بيرمك تيلادى قران او قوماقده	باد توتتى قران نى	ازيرلدى قرانى
3	خَتَّمَ الْقُرْآنَ	ختم قلدی	تمام او قودى قران نى ²³	ختم ايلدى قرا نى	تمام او قودى قران نى	ختم ايلدى قرانى
4	اِخْتَمَّ الْقُرْآنَ	ختم قيلدى قران نى ²⁴	ختم قيلدى قران نى	دوكانو او قويدى قران نى	ختم قيلدى قران نى	ختم ايلدى قرانى
5	نَقَطَ الْمُصْحَفَ	كراسه كا چكك اوردى	نقطه چكتى مصحف قا	نقطه قدى مصحفه	نقطه قويدى مصحف نى	نقطه قدى مصحفه

¹⁹ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Leiden Akademisi Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, OR 841, Amsterdam.

²⁰ Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*, Daru'l-Kütüb ve Vesaiik'l-Kavmiyye Kütüphanesi, Yazmalar Bölümü, Lugat Türki Tal'at 65, Kahire.

²¹ Şuşter nüshasının başından 60-70 kadar varak eksik olduğu için, ilk dört madde yoktur. Ona göre bu ilk dört madde için örnekler, Kahire Tal'at 65 nüshasından alınmıştır.

²² Taşkent 2699 nüshası başından isim babı ve fiil babından 398 fiil eksik olduğu için ilk maddedeki örnek Taşkent 3807 yazmasından alınmıştır.

²³ Bu örnek Taşkent 1497 yazmasından alınmıştır.

²⁴ Burada kelimenin Arapça ve Farsçası verilmiş, ama Türkçesi verilmemiştir. Bu madde ile ilgili örnek Kastamonu 2487 yazmasından alınmıştır.

6	نَقَطَ المُصْحَفَ	چکا اوردی	نقطه چکدی مصحف قا	چکا اوردی کراسه کا	نقطه اوردی مصحف نی	نقکه قدی مصحفه
7	تَلَا الْقُرْآنَ	قران نی اوقیدی	اوقیدی قران نی	اوقدی قرانی	اوقودی قران نی	اقدی قرانی
8	أَقْرَأَهُ الْقُرْآنَ	قران نی اوقتی	اوقوتی انکا قران نی	اوقوتدی انکا قران نی	اوکراتدی انقه قران نی	اقتد اکا قرانی
9	أَذْهَبَ المُصْحَفَ	التون سفی بیرلا بیزادی	التونلادی کراسنی	التونلدی کراسه نی، التون بیرله بزادی مصحف نی	التون بیرله بیزادی مصحف نی	یزدی مصحفی التونله
10	عَشَرَ المُصْحَفَ	نقش قلدی مصحف قا	عشر قیلدی کراسه قا	اون ایت بلکوسی اوردی کراسه کا	عشر قویدی مصحف قا	اون اون ایلدی مصحف ایتلرنی
11	نَشَرَ المُصْحَفَ	بیدی، اجتی	بیدی کراسه نی	بیدی، بیب اجق قویدی کراسه نی	آجتی مصحف نی	اچدی کتابلری ²⁵
12	فَسَّرَ الْقُرْآنَ	تفسیر قلدی	تفسیر ایتی قرانغا	اچا سوزلادی قران معنی سین	تفسیر ایتی قران نی	اچدی قران معسنی
13	أَوَّلَ الْقُرْآنَ	تفسیر قلدی	تفسیر قیلدی قران نی	مشترک لفظنی بیر معنی کا خاص قیلدی	تاویل قیلدی قران نی	تفسیر ایلدی قرانی
14	تَدَبَّرَ الْقُرْآنَ	اندیشه بیرلا اوقیدی	اندیشه بیرلا اوقیدی قران نی	معنی بسن ساقینو اوقودی قران نی	فکر برلا اوقودی قران نی	فکرله اوقدی قرانی ²⁶

²⁵ Bursa nüshasında “el-müşhafa” yerine “es-suhufe” olarak verilmiştir.

²⁶ Bursa nüshasında burası eksik kalmış. Bu madde ile ilgili örnek yine Osmanlıca olan Amsterdam OR 841 yazmasından alınmıştır.

15	رَتَّلَ الْقُرْآنَ	اهسته اوقیدی	بولاك اوقیدی قران نی	كوركلوك اوقیدی قران نی، سچا اوقودی قران كلمه لارینی، قتیع اوقیدی تقی حروفینی درست ایتی	اهسته اوقودی قران نی	اچق اوقودی قرانی
16	اِسْتَفْتَحَهُ الْقُرْآنَ	قران نی ایزو بیرماک تیلادی انندین	ایتوبیرمک تیلادی قران نی	بیکلوق ایتی بیرمک تیلادی انندن قرانده	اوکرانماک تیلادی انندن قران نی	دلدی انندن قران اوقمغی

Şimdi bu örneklerde eski Türkçe kelimelerin şu anki kullanılma şekli veya diğer Türk lehçelerindeki durumu hakkında bilgi verilecektir.

İlk örnekte verilmiş “*hazeka'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.80b-5)²⁷: Kur'ân öğrendi, hatm kıldı;
2. Taşkent 3807 (v.10b-5): yahşi bekledi Kur'ân'nı;
3. Kahire Daru'l-Kütüb 65 (v.77b-5): eyü bildi Kur'ân'ı;
4. Buhara 202 (v.237a-3): yahşi öğrendi Kur'ân'nı;
5. Bursa Haraççoğlu 1144 (v.94b-3): eyi okudu Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'ân'ı iyi okudu.

İkinci örnekte verilmiş “*istezhera'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.306a-4): bekledi Kur'ân'nı;
2. Taşkent 2699 (v.824b-7): bekledi Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.210-6): tutulmuşını aytibirmek tiledi Kur'ân okumakda;

²⁷ Yazmaların sayfa numaraları Şuşter nüshası hariç hepsinde varak olarak gösterilmiştir. Şuşter nüshası fotokopisi sayfa olarak gösterildiği için aynen sayfa olarak verdik.

4. Buhara 202 (v.513b-2): yad tuttu Kur'ân'nı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.266a-5): ezberledi Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'ân'ı ezberledi.

Bu iki örnekte tercüme olarak verilmiş Türkçe kökenli kelimelerden günümüz Türkiye Türkçesinde yalnız *bekledi* fiili Arapçada verildiği gibi *ezberledi* manasında kullanılmaz. Ve bu fiilin Türkçede olduğu gibi diğer Türk lehçelerinde de *ezberlemek* manası yoktur. Edindiğimiz bilgilere göre *bekledi* fiilinin *ezberlemek* manasına sadece Harizm Türkçesinde yazılmış eserlerde rastlanmaktadır. Harizm Türkçesi ile yazılmış ve günümüze kadar gelmiş eserlerin en mühim olanları şunlardır: 1. Zemahşeri, *Mukaddimetü'l-Edeb*. 2. Nasireddin Rabğuzi, *Kisâsü'l-Enbiya*. 3. Harizmi İslam, *Mu'inü'l-Mürid*. 4. Harizmi, *Muhabbetnâme*. 5. Mahmud bin Ali Sarâyî, *Nehcü'l-Ferâdis*. 6. Kutb, *Hüsrev ile Şirin*. 7. Harizm halkı için yazılmış Kur'ân'ın satır altı tercümesi. 8. Ne zaman, nerede ve kim tarafından yazıldığı belirsiz olan Kur'ân'ın satır altı tercümesi ve tefsiri.

Bunlardan *beklemek* fiili *ezberlemek* mânâsında *Mukaddimetü'l-Edeb*'den başka sadece *Nehcü'l-Feradis*'te vardır. *Nehcü'l-Feradis*'te *bekleme* fiili sadece bir yerde, o da şu şekilde geçmektedir: «*Taqı biliñ, agh boluñ, ey yarenlerim, bu ilm üküñ rivayetlar yad tutmaq ermes, üküñ hadisler **beklemek** ermes ve liken bu ilm Haq tealanıñ nuri turur. Kimke tilese, ruzi qılır*».²⁸

Diğer Türki lehçelerde de *bekleme* fiilinin *ezberleme* manasında kullanıldığına dair bilgiye rastlanmadı. Ancak bu kelime Türkçede olduğu gibi, diğer lehçelerde de, zamanla değişik biçimde, yani *belleme* olarak şekil almış ve *ezberlemek* manasını koruyabilmiştir. Tuncer Gülensoy da “*belle*” sözünün *ezberlemek* manasında olduğunu söylemiş ve örnek olarak Türkçede kullanılan *bellek*, *bellem*, *bellen*, *belleten*, *belletici*, *bellet* sözcüklerini vermiştir.²⁹

Sonuç olarak *bekleme* fiili *ezberlemek* manasında şu ana kadarki tesbitlere göre, sadece *Mukaddimetü'l-Edeb*'te ve *Nehcü'l-Ferâdis*'te vardır, ki bunlar da Harizm Türkçesi bakımından en önemli kaynak eserlerdendir.

²⁸ Mahmud bin Ali Sarayi, *Nehcü'l-Feradis*, Tıpkıbasım ve Çeviriyazı: Janos Eckmann, Yayınlayanlar: Semih Tezcan-Hamza Zülfikar, I Metin, II Tıpkıbasım, Ankara, 1995. s. 142.

²⁹ Gülensoy, Tuncer, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 2007, s. 130.

Üçüncü örnekte verilmiş “*hateme'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v. 87a-7): hatm kıldı;
2. Taşkent 1497 (v.9a-2): tamam okudu Kur'an'ını;
3. Kahire Daru'l-Kütüb 65 (v.81b-1): hatm eyledi Kur'an'ı;
4. Buhara 202 (v.246a-3): tamam okudu Kur'an'ını;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.98b-3): hatm eyledi Kur'an'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'an'ı hatm kıldı.

Dördüncü örnekte verilmiş “*iheteme'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Kastamonu 2487 (v.257b-2): hatm kıldı Kur'an'ını;
2. Taşkent 2699 (v.168b-5): hatm kıldı Kur'an'ını;
3. Şuşter (s.141-5): dükedü okıydı Kur'an'ını;
4. Buhara 202 (v.470b-1): hatm kıldı Kur'an'ını;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.243b-1): hatm eyledi Kur'an'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'an'ı hatmetti.

Burada tercüme olarak verilmiş Türkçe kökenli kelimelerden Türkçe olarak sadece *tam*, *dolu* manasında *dükedü okıydı* fiili vardır. Eski Türkçede bu kelime *tükädi*, *tükäti*, *dükädi*, *dükedi* (tamamıyla, tam), *tükel*, *tükäl*, *tügäl* (tam, bütün), *tükällig* (tamamen, noksansız) olarak kullanılmaktadır³⁰. *Dükedü* fiili günümüzde tüm Türk lehçelerinde değişik biçimlerde aşağı yukarı aynı manada kullanılmaktadır. Ama *dükedü okıydı* biçiminde sadece Harizm Türkçesinde rastlanmaktadır. Bu da ancak *Mukaddimetü'l-Edeb* sayesinde ortaya çıkmaktadır.

Beşinci örnekte verilmiş “*nekata'l-mushafe*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.127a-5): kürrasega çekik urdı;
2. Taşkent 2699 (v.37a-2): nokta çekti mushafka;

³⁰ Gülensoy, Tüncer, *a.g.e.*, “Tüken” maddesi, s. 942.

3. Kahire Daru'l-Kütüb 65 (v.106b-9): nokta kodu mushafa;
4. Buhara 202 (v.203a-3): nokta koydu mushafını;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.129b-2): nokta kodu mushafa;
6. Türkçe tercümesi: mushafı noktaladı.

Altıncı örnekte verilmiş “*nekkata'l-mushafe*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.244a-4): çeke urdı;
2. Taşkent 2699 (v.144b-4): nokta çekti mushafga;
3. Şuşter (s.80-1): çeke urdı kürraseka;
4. Buhara 202 (v.430b-33): nokta urdı mushafını;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.224b-7): nokta kodu mushafa;
6. Türkçe tercümesi: mushafı noktaladı.

Burada tercüme olarak verilmiş Türkçe kökenli kelimelerden günümüz Türkiye Türkçesinde *çekik urdı*, *çeke urdı* fiili kullanılmaz. Zaten 6.2 örneğindeki *çekti* fiili *çizdi* demektir. Buna göre de *çekik urdı*, *çeke urdı*, *nokta koydu*, *çizdi* manasındadır. Araştırmalarımızda bu kelimenin *çeke* ve *çekik* biçiminde kullanımına *Mukaddimetü'l-Edeb* dışında başka bir kaynakta rastlanmadı. Ki burdan da aslı Arapça olan *nokta* sözcüğünün Türkçe karşılığının *çeke* olduğu sonucu çıkmaktadır.

Yedinci örnekte verilmiş “*telâ'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.158a-3): Kur'an'ı okıydı;
2. Taşkent 2699 (v.63a-7): okıydı Kur'an'ı;
3. Kahire Daru'l-Kütüb 65 (v.125b-3): okudu Kur'an'ı;
4. Buhara 202 (v.291a-3): okudu Kur'an'ı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.153a-8): okudu Kur'an'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'an'ı okudu.

Sekizinci örnekte verilmiş “*akraehu'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.209b-7): Kur'ân'nı okıttı;
2. Taşkent 2699 (v.115b-2): okuttı aña Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.2-5): okutdı aña Kur'ân'nı;
4. Buhara 202 (v.371a-4): öğretti anka Kur'ân'nı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.202a-5): okutdı ana Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: ona Kur'ân'ı okuttu.

Bu iki örnekte de Türkçe kökenli tercümelerin hepsi anlaşılır durumdadır.

Dokuzuncu örnekte verilmiş “*ezhebe'l-mushafe*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.210b-3): altun sufi birle bizedi;
2. Taşkent 2699 (v.116a-5): altunladı kürraseni;
3. Şuşter (s.4-2): altunladı kürraseni, altun birle bezedi mushafnı;
4. Buhara 202 (v.372a-4): altun birle bizedi mushafnı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.202b-5): yazdı mushafı altunla;
6. Türkçe tercümesi: mushafı altın ile yazdı.

Burada tercüme olarak verilmiş Türkçe kökenli kelimelerden günümüz Türkiye Türkçesinde *bezedi* fiilinin yerine *süsledi* fiili daha çok kullanılmaktadır. Ama bu fiil öteki Türk lehçelerinde, tarihte olduğu gibi halen de aynen kullanılmaktadır.

Su kelimesinde görülen سو yerine سف olarak, üç noktalı fe yazılması ise orta Türkçeye mahsus özelliklerden olup, esasen w veya ú olarak okunmaktadır. Mesela, اف *av* (av), ایف *ev* (ev)³¹.

10-15 no'lu örneklerde anlaşılmayan kelime söz konusu değildir.

³¹ Eckmann, Yanos, *Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, TDK Yay., 2. baskı, Haz: Osman Fikri Sertkaya, Ankara 2003, s. 11.

Onuncu örnekte verilmiş “*aşşera’l-mushafe*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.241b-7): nakş kıldı mushafka;
2. Taşkent 2699 (v.142b-5): aşr kıldı kürraseka;
3. Şuşter (s.74-8): on ayet belgusi urdı kürraseka;
4. Buhara 202 (v.427b-2): aşr koydı mushafka;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.223a-6): on-on eyledi mushaf ayetlerini;
6. Türkçe tercümesi: Kur’ân’ı onar ayet olarak okudu.

Onbirinci örnekte verilmiş “*neşşera’l-mushafe*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.242b-3): yaydı, açtı;
2. Taşkent 2699 (v.143a-7): yaydı kürraseni;
3. Şuşter (s.76-4): yaydı, yayub açuk goydı kürraseni;
4. Buhara 202 (v.428b-2): açtı mushafnı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.223b-6): açtı kitapları;
6. Türkçe tercümesi: Kur’ân’ı açtı.

Onikinci örnekte verilmiş “*fessera’l-Kur’âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.242a-4): tefsir kıldı;
2. Taşkent 2699 (v.143a-1): tefsir etti Kur’ân’ğa;
3. Şuşter (s.75-4): aç a sözledi Kur’ân manisin;
4. Buhara 202 (v.428a-1): tefsir etti Kur’ân’nı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.223a-9): açtı Kur’ân manasını;
6. Türkçe tercümesi: Kur’ân’ın manasını açtı, tefsir etti.

Onüçüncü örnekte verilmiş “*evvele’l-Kur’âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.253b-4): tefsir kıldı;
2. Taşkent 2699 (v.153a-1): tefsir kıldı Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.100-3): müşterek lafızni bir manige has kıldı;
4. Buhara 202 (v.444a-1): te'vil kıldı Kur'ân'nı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.231a-3): tefsir eyledi Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'ân'ı tefsir etti.

Ondördüncü örnekte verilmiş “*tedebbera'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.286a-2): endişe birle okıydı;
2. Taşkent 2699 (v.190a-5): endişe birle okıydı Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.170-6): manisin sakını okudı Kur'ân'nı;
4. Buhara 202 (v.490a-2): fikr birle okudı Kur'ân'nı;
5. Amsterdam OR 841 (v.72a-10): fikrle okudı Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'ân'ı mânâsını düşünerek okudu.

Burada verilmiş Türkçe tercümelerde, *birle* hariç hepsi anlaşılır durumdadır. *Birle* ise eski Türkçede bağlaç olan *ile* manasındadır. Günümüzde bu şekilde öteki Türk lehçeleri de dahil hiç birisinde kullanılmaz. Daha değişik biçimlerde kullanılış şekli şöyledir:

ilä (Azerice, Başkurtça, Özbekçe, Tatarca.)

bile(n) (Türkmençe)

bilän (Uygurca, Tatarca., Özbekçe)

minän (Baskurtça)

menen (Kırgızca)³²

Onbeşinci örnekte verilmiş “*rattele'l-Kur'âne*” cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.245b-7): aheste okıydı;

³² Gülensoy, Tuncer, *a.g.e.*, s. 430.

2. Taşkent 2699 (v.147a-2): bölak okıydı Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.86-2): körklüg okıydı Kur'ân'nı, seçe okudı Kur'ân kelimelerini, katıg okıydı takı hurufını dürüst etti;
4. Buhara 202 (v.434b-2): aheste okudı Kur'ân'nı;
5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.226b-5): açuk okudı Kur'ân'ı;
6. Türkçe tercümesi: Kur'ân'ı tane tane okudu.

Burada tercüme olarak verilmiş Türkçe kökenli kelimelerden *bölak-bölük*, *parça* manasını ifade eder. Bu örnekte *Divanu Lugati't-Türk*'de de kullanılan güzel manasında olan *körklüg*³³ Türkiye Türkçesinde kullanılmaz. Buna en yakın manada *görkem* vardır. Eski Türkçede *'körk'*, *güzellik*, *gösteriş*; *'lüg'*, *-lı*, *-li* addan ad yapan ektir. Diğer Türk lehçelerinde ise kullanılışı şöyledir:

Görkem (Türkçe)

Görkäm (Azerice)

Kürkäm (Başkırça, Tatarca)

Körkem (Kazakça)

Körkäm (Özbekçe, Uygurca)

Körktü (Kırgızca)

*Görnükli (Türkmençe)*³⁴

On altıncı örnekte verilmiş *"isteftehahu'l-Kur'âne"* cümlesinin tercümesi:

1. Yozgat 396 (v.305a-3): Kur'ân'nı ayzubirmek tiledi andın;
2. Taşkent 2699 (v.195a-3): aytubirmek tiledi Kur'ân'nı;
3. Şuşter (s.208-6): yañluk aytibirmek tiledi andan Kur'ân'da;
4. Buhara 202 (v.512a-3): öğrenmek tiledi andan Kur'ân'nı;

³³ Bu kelime hakkında bkz. *Divânü Lugâti't-Türk Tercümesi*, Çev: Besim Atalay, 3. baskı, TDK Yay., Ankara 1992, I 45-19, 319-18, 353-20, 461-1; III 43-19.

³⁴ Gülensoy, Tüncer, *a.g.e.*, "Görkem" maddesi, s. 384.

5. Bursa Haraççioğlu 1144 (v.265b-1): diledi andan Kur'ân okumağı;

6. Türkçe tercümesi: ondan Kur'ân okumasını istedi.

Buradaki “ayzubermeğ” (aytubermeğ, aydubermeğ) eski Türkçedeki d'den z (z) 'ye geçiş döneminde olacaktır ki, dilciler bu dönemin Harizm Türkçesi dönemi olduğunu tekrar tekrar vurgularlar.³⁵ Yani, özellikle Harizm Türkçesi eserlerinde eski Türkçede var olan d harfi peltek z (z) olarak telaffuz edilmektedir. Ki bu ses kısa bir dönem sonra, yani Orta Asya edebiyat dili olan Çağataycanın hakim olması sonucu y'ye tebdil olunarak tamamen kaybolmuştur.³⁶

Son örneğin şuşter nüshasındaki *yaşluk*, *yanlış* demektir. Tercüme, katip tarafından yalnız verilmiş olacak ki, Türkçesi «ondan Kur'ân'da yalnız yerlerini kendisine söylemesini istedi» şeklinde olması gerekecek. Bu da Arapça metnin tam tercümesini içermemektedir.

Sonuç

Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* sözlüğü hem pek çok terimin çeşitli Türk lehçelerindeki kullanımı, hem de XII. yüzyıldaki Türk dilinin bilimsel muhtevasını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Biz burada sadece Kur'ân ile ilgili terimlerin kullanımlarını mukayeseli olarak vermeye gayret ettik. Bu ve benzeri çalışmalar, Türki dillerin zenginliğini ortaya koymasını açısından mühimdir. Zemahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı sözlüğünün muhtevası ve bu kitabın değişik zamanlarda yazılmış farklı nüshalarından hareketle şunu rahatlıkla ifade edebiliriz ki, Türki halkların kullandıkları çeşitli lehçeler hem oldukça fazla ortaklık göstermektedir, hem de zaman içinde fazla anlam değişmesine uğramamıştır. Dolayısıyla bugün Türkçe bir bilim dili olacaksa, diğer Türki lehçelerin bu bilim diline sağlayacağı katkı oldukça büyüktür diyebiliriz.

³⁵ Mesela, adak> azak> ayak; bod> boz> boy; adır> azır> ayır; kuduk> kuzuk> kuyu... Ayrıca bu konu hakkında bkz. Eckmann, Yanos, *a.g.e.*, s. 12-13.

³⁶ Eckmann, Yanos, *a.g.e.*, s. 12.

